

SARI UGURLAR (YUYGU) İLE YENİSEY KIRGIZLARI ARASINDAKİ ETNOGENETİK BAĞLAR

Olcobay KARATAYEV ¹

ÖZET

Bu çalışmada Sarı Ugurların tarihi, dilleri ve kültürleri hakkında bazı bilgiler verilmiştir. G. N. Potanin, K. G. Mannerheim, S. Malov, E. Tenişev gibi farklı bilim insanları Sarı Ugurlar hakkında önemli çalışmalar yapmışlardır. Bu çalışmalardan da yararlanan bu çalışmada, Sarı Ugurlar ve Yenisey Kırgızları arasındaki etnogenetik bağlar incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sarı Ugur, Yenisey Kırgızları, Şaman dini, Lamaizm, İç Asya (Batı Çin), Tibet, Kansu, Shensi, Kırgız, Türk, Moğol.

Karatayev, Olcobay. "Sarı Ugurlar (Yuygu) ile Yenisey Kırgızları Arasındaki Etnogenetik Bağlar". *idil* 3.12 (2014): 109-118.

Karatayev, O. (2014). Sarı Ugurlar (Yuygu) ile Yenisey Kırgızları Arasındaki Etnogenetik Bağlar. *idil*, 3 (12), s.109-118.

¹ Prof. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü,
oljobay.karataev(at)gmail.com

ETHNO-GENETIC LINKS BETWEEN THE YELLOW UYGHURS (YUGURS) AND THE YENISEI KIRGHIZ

ABSTRACT

In this article, some information was given about history, language and culture of Yellow Uyghurs. Some scholars like G.N. Potanin, K.G. Mannerheim, S. Malov, E. Tenishev carried out remarkable researches about Yellow Uyghurs (Yugurs). In this study, in which also utilized these studies, were examined ethno-genetic links between Yellow Uyghurs and The Yenisei Kirghiz.

Keywords: Yellow Uyghur Yenisei Kirghiz, Shamanism, Lamaism, West China, Tibet, Kansu, Shensi, Kyrgyz, Turk, Mongol..

Çin Halk Cumhuriyetinin Kansu eyaleti, Şensi bölgeleri, Tibet özerk bölgesi, ve ona yakın topraklarda orta çağdan beri yaşamakta olan Sarı Ugurlar'ın (ilmi literatürde Yuygu, Yugur, Uygur diye geçmektedir) menşei, dili, etnik kültürü, tarihi ve etnografisi, birçok Türk dili uzmanı ve tarihçinin dikkatini çekmektedir. Batı Çin ve ona yakın bölgelerde Kırgızların varlığı, VIII-IX yüzyıllarda bilinmekteydi. Loulan şehrinin bulunduğu Lob Nor gölüne yakın topraklardan İpek Yolu geçmekteydi. Taklamakan Çölü kaymadan önce bu bölge Asya'nın en gelişmiş bölgelerindendi. O dönemlerde Loulan şehri bölgenin ticari merkeziydi. Tibet'te eskiden yaşamış olan Hunlar, ondan sonra Göktürkler, Uygurlar, Türgeşler, Karluklar ve Kırgızlar ticari, askeri ve siyasi bakımdan büyük önem taşıyan bu bölgeye hakim olabilmek için çaba göstermişlerdir. Hatta bazı Çin tarihçileri, Hunlar'ın büyük bir kısmı Batı'ya göç ettiklerinde (MS. II-III yy), Kırgızlar, Batı Çin, Tibet'e yakın topraklara geldiklerini ve buralara yerleştiklerini belirtirler.

Çin Halk cumhuriyeti, Kansu bölgesi. Yuygu özerk bölgesi

Kırgızların Batı Çin'deki askeri ve siyasi hakimiyeti M.S. IX. yy'de başlamıştır. Uygur Kağanlığını sona erdiren Kırgızların, Merkezi Asya'nın topraklarına hakim olup, Tibet'e kadar ulaştıkları bilinmektedir (Butanayev, Hudyakov 2003, 45-47). Ele geçirilen bu toprakların korunması için askeri garnizon kurulması gerekliydi. Bu bölgeye yerleştirilen halkın Sarı Ugurlar olduğu ve günümüzde Sarı Ugurlar diye adlandırılan söz konusu etnik grubun, o zamanki Yenisey Kırgızlarının torunlarının olabileceği bilim çevrelerinde dile getirilmektedir. Sarı Ugurların etnik kökenini, dilini incelemenin, Kırgız tarihi, etnografisi ve kültür araştırmaları için büyük önem taşır. Sarı Ugur, Lobnor dili, Hakas, Çulum, Şor, Altay dillerinin kuzey şiveleri (lehçeleri) ile birlikte aynı grupta yer aldığını söyleyebiliriz.

İpek Yolunun bir kolu. Dun Huang. Kansu bölgesi. Çin Halk Cumhuriyeti.

Sarı Ugurları ve onların dilini G. N. Potanin, K. G. Mannerheim, S. Malov, E. Tenişev gibi bilim adamları araştırmışlardır. 1883-1886 yıllarında meşhur Türkolog G. N. Potanin İç Asya'yı gezmiş, Sarı Ugurlar hakkında ilk bilgileri bilim dünyasına sunmuştur. O, söz konusu etnik grubu шира ёгур (*şıra yogur*) demektedir. ("Тангутско-тибетская окраина Китая и центральная Монголия», СПб 1893). Rus Türkoloji biliminin öncüsü, Orta ve Doğu Asya Araştırmaları Merkezi müdürü, Altay hipotezi yanlısı V. V. Radlov, Sarı Ugurları, Salar ve Sincan Ugurları'nı detaylı bir şekilde araştırmak amacıyla 1909da genç araştırmacı S. E. Malov'u bu bölgelere göndermiştir. 1914'de S. E. Malov yine aynı bölgelere gelir, 2 yıl kalır. Saha araştırmaları sonucunda Sarı Ugur, Salar, Sincan Uygurlarının, dili, folkloru, tarihi etnografisine dair bilgiler toplanır, bunun sonucunda da önemli eserler yayımlanır.

1954'de Çin'deki devlet teşkilatı reformu sırasında Kansu bölgesinde merkezi Sunan şehri olan Yuygu Özerk Bölgesi kuruldu. Yuygu Özerk Bölgesindeki Sarı Ugurlar resmi dil olarak Çin dilini, edebi yazı olarak Çin yazısını (hiyeroglif) kabul ettiler. Yuygu (yugur) adı (Çin dilinde "her şeyi var", "işleri yolunda" anlamına gelir) birkaç dilde konuşan Sarı Ugurlar'ın birleşme sürecinin sonucunu ifade etmektedir. Bunun dışında, özerkliğin kurulması, Sarı Uygurlara komşu olan Sincan Uygurları ile sınırların belirlenmesini de ifade etmektedir. Sayısı 10.000'den fazla olan Sarı Ugurların ekonomisi genelde hayvancılık ve tarım ağırlıklıydı. Tarıma geçmeleri bilindiği üzere doğrudan Çin siyaseti gereğince olmuştur.

Bazı dil uzmanları Sarı Ugurları Sincan Uygurlarının bir grubu olarak görmekteler. Fakat bu öyle değildir, Sarı Ugurlar, dilleri, etnik kökeni, kültürel hayatı bakımından Sincan Uygurlarından oldukça farklıdır. Bu etnik grubun içerisinde 14 ay boyunca kalan, onların dillerini araştıran S.Malov'un; Sarı Ugurların, Doğu Türkistan'dan giden Uygurların dilini hiç anlamadıklarına dair kayıtları bulunmaktadır (Malov S. 1957, 5-7). Eskiden beri Çinliler, Tibetliler ve Moğollar ile komşu yaşayan Sarı Ugurlar, onların dili, kültürü ve hayat tarzından etkilenmişlerdir. Sarı Ugurlar'ın bir kısmı Çin, bir kısmı Moğol, kalan kısmı da Tibet yaşam tarzını (sosyal hayatı, kültürü vs.) benimsemiştir. Çince konuşan, Tibetleşen ve Moğollaşan kısmı *şira yogur* diye adlandırılır, Çince konuşan kısmına *yuygu*, kendi eski ana dilini koruyabilen (eski Kırgız dili) kısmına da Sarı Ugur denildiği bilinmektedir (Tenişev 1962, 59-61). Moğollaşan Uygurlar, kendi dilini (eski Kırgız dili) koruyabilen Uygurları *Hara yogur* diye adlandırılır. Türk (Kırgız) dilini koruyabilen Uygurlar, Nan Shan dağlarındaki Ming hua bölgesindeki Lyanhua ilçesinde yaşarlar. Moğollaşan Uygurlar, Kan lochu, Matis ilçelerinde yaşamaktadırlar. Çince konuşan Uygurlar ise Chen tang, Jiuquan ilçelerinde, Tibetleşen Uygurlar ise Yugei ilçesinde yaşamaktadırlar. Yerleşik hayat düzenine geçmelerine rağmen, Ugurlar hayvancılığı unutmamışlardır. Onlar, günümüzde de 5-6 aileden (evden) oluşan küçük köylerde otururlar. Günümüzdeki yeni teknoloji ve kentleşme sürecinde Sarı Ugurların dillerinde, Tibetçe ve Çince, giydikleri kıyafetlerinde Moğol, felsefe ve dinsel düşüncelerinde Budizm (Lamaizm) ve şaman inancının izleri hala görülür.

Sarı Ugurlar'ın köyü

Sarı Ugurlar *oylık* ("ovalı" anlamında) ve *taglık* ("dağlı", "dağda yaşayan" anlamında) olmak üzere iki büyük gruba ayrılırlar. Bu etnik grubu gezen meşhur doğu bilimci, Türk dilleri uzmanı S. E. Malov'a göre, Sarı Ugurlar, IX. yy Batı Moğolistan, Orhun ve Selenga ırmağı tarafından gelmişlerdir. (Malov 1957, 3-4). Kendi eski dilini unutmayan Sarı Ugurlar, Buda dinini benimseyen ve Çinlileşen Yuygulardan farklı olarak, atalarının da bağlı olduğu şaman dinine daha çok önem vermişlerdir. Ancak, S. E. Malov'un verdiği bilgilere göre, şaman dininin bazı izlerine, Çinlileşen Yuyguların da özel törenlerinde rastlanmaktadır. Budizm dininin geliştiği ve çok sıkı bağlı kalındığı bu bölgede şaman dininin bugüne kadar gelebilmesi dikkat çekicidir. Bu olgu, Merkezi Asya'da VI.-X. yy'da yaşayan Göktürk, Uygur, Kırgız, Türgeş kağanlıklarında sıkı tutulan şaman dini panteonunun günümüze kadar gelebildiğini ispatlamaktadır.

1909'da *taglık* (dağlı) Ugurlar'ı gezen S. E. Malov, şamanın; kam, onun ritüel hareketlerinin ise kanma olarak adlandırıldığını belirtmektedir. Tan sülalesi (618-907) Çin yıllıklarında, Kırgızların da şamanları kam diye adlandırdıklarına dair kayıtlar mevcuttur. Kırgızlardan başka şamanı *kam* diye adlandıran başka bir milletin varlığı yaygın olarak bilinmemektedir. S.E.Maslov, Sarı Ugurların tören günlerinde şamana kam dediklerini, güncel hayatta ise elçi dediklerini belirtmektedir (Malov 1912, 63). Bunun nedeni, şamanın gökteki Tanrı ile insan arasında elçilik vazifesini yaptığına inanmalarıdır. Hakasya'daki Altın-Köl bölgesinde bulunmuş olan heykel, Tibet'e gidip geri dönemeyen Uluk isimli elçi (diplomat) anısına dikilmiştir. Büyük ihtimalle Kırgız kağanının gönderdiği söz konusu diplomat Eren Uluk, çok güçlü bir şaman (*kam*)dı. Çünkü Kırgızlar, 708-711de II. Doğu Göktürk Kağanlığına karşı savaş için Tibet'ten askeri yardım istemişlerdir.

1906-1908 yy'de Sarı Ugurlar'ın köyünü ziyaret eden General K. G. Mannerheim, Moğollaşan Sarı Ugurların kendilerine *Şera Ugur* dediklerini kaydetmektedir. S. E. Malov, Sarı Ugur dilinin Kırgız dilinin oluşumundaki en basit safhası olduğunu ileri sürmektedir (Malov 1957, 7). Bu bilimsel görüşe karşı bir fikir ortaya koyan olmadı. Türkolog E. R. Tenişev, yaptığı araştırmalara dayanarak, eski Kırgız dilinin ("z" dili, "ızık-ızak" vs.) Sarı Ugur dilini etkilediği sonucuna varmıştır (Tenişev 1962, 65-66). Aynı araştırmacı, Fuyu Kırgızları'nın dili ile Sarı Ugurlar'ın dili arasında etnogenetik benzerlikler tespit etmiştir. S. E. Malov, eski yazıtlardaki Uygur dili ile Sarı Ugurlar'ın dili arasında yaptığı karşılaştırmalı çalışmalar neticesinde, bu dillerin birbirinden tamamen farklı olduğunu, eski Uygur dilinin ancak dini ritüeller vs. sırasında kullanıldığını ve ayrıca bu dilin günümüz Sincan Uygurlarının dilinden tamamen farklı olduğunu, ancak Kırgız diline yakın olduğunu belirtmiştir.

Günlük hayatta (tarım ve hayvancılıkta) deveye büyük önem veren Sarı Ugurlar

Orta çağ (VIII-IX.yy) dönemindeki Kırgız-Uygur ilişkileriyle ilgili bilgilere birçok tarihi kaynaktan rastlanmaktadır. Toguz Oğuz boy birliğinden ayrılan Uygurlar (744), günümüz Moğolistan bölgelerinde güçlü bir devlet kurdular. 9.yy'de güçlenmiş olan Kırgızlar tarafından Uygur Kağanlığı yıkılmış, Uygurlar, yurtlarını terk ederek, Kansu, Turfan ve Edzin-Gol'e göç etmişlerdir. Büyük ihtimale, günümüz Kansu eyaletine göç eden Uygurların bir kısmı Kırgızlar içerisinde asimile olmuşlardır. Dolayısıyla, Kırgızlar ile Sarı Ugurlar'ın dil, folklor, gelenek-görenek vs. arasındaki benzerlikler daha derin araştırmalara muhtaçtır.

Bu Sarı Ugur başlığı, Hakas kadın süs eşyası pogoya benzemektedir

Sarı Ugurlar ile Kırgızların kabile teşkilatında mevcut olan etnonim (ulus ve kavim adları) benzerliklerin araştırılması da ayrı bir öneme sahiptir. Sarı Ugurların kabile teşkilatında rastlanan kabile isimlerinin çoğu Güney Sibirya, Sayan-Altay, Moğolistan'daki etnik-kültürel çevreleri ile sıkı bağlar taşır. Günümüzde Sarı Ugurlardaki bazı Kırgız etnonimi (Kırgız boy adı) ayrıca Hakas, Tuva, Altay ve bazı Moğol halklarında (*Hırgıs, Kırgıs* şeklinde) da görülmektedir. Kırgız=*Kırgıs*, Ancıyançı (Bargı) = pnjen//Anjen, *Erke Kaşka (Munguş)=Erker, Konurat* (Kırgızların en büyük boylarından biri) =*Konrat, Kömcük* (Sarı Ugurların boylarından biri; G. N. Potanin, bu etnik adın menşeyini Moğolistan'daki Kemçik ırmağı ile bağlantılı göstermektedir). Aynı zamanda Türkolog E. Tenişev, V. Barthold'a dayanarak, Kemçiklerin menşeyinin Kırgızlarla bağlantılı olduğunu öne sürmüştür. Kulunçak (Sarı Bağış), Kırgızlarda *Kuluntay (Sayak)=Kulun*, Kırgızlarda *Manak (Bargı, Bugu) =Mnak, Manek. Orgu* (Kırgızlar'daki İçkilik boy birliğindeki bir boy) = *Orge*, Kırgızlarda *Bayat (Teyit) =Paye*, Kırgızlarda *Sokolok (Munguş) = Sokalık. Sokalık* etnoniminin benzeri Hakaslar'da *Sohhi* adıyla rastlanmakta olup, menşeyi bakımından da 1703'te Oyratlar tarafından Cuncarya'ya sürülen Kırgızların torunları olduğu sanılmaktadır. Bu husus Türkolog V. B. Butanayev tarafından da araştırılmıştır, Aynı zamanda Sokuluk adıyla Kırgızistan'da Çu vadisinde bir bölge bulunur. *Bögöcü* (Kırgızlar'da Kıtay boyu içindeki küçük boy) =*Pögeşi*. Bu etnonimin benzeri Hakas ve Tuvalarda da *Pögeçi* şeklinde geçmektedir. Hakas *Pögeçilerin*, Yenisey Kırgızlarının doğrudan torunları olduğu Hakas folklorik kaynaklarında da ifade edilmektedir (Butanayev 1990, 260). *Sulduz (Munduz* boyunun içindeki bir küçük boy) =*Soltus*. Bu etnonime erken orta çağ dönemindeki Moğollarda, Deşti-Kıpçak Türk halklarında da rastlanmaktadır. Ayrıca, bu etnonim Kırgızlarda da ("ong kanat" yani sağ kanat etnopolitik yapısında) *Solto* şeklinde geçmektedir. Kırgızlarda *Bagaçı (Munguş* boyundaki bir küçük boy) = *Paglık*. Büyük ihtimalle bu etnonimin kökeni Kırgızların eski bağ, bağlık kelimesiyle ilişkili olabilir. Bilindiği üzere Orta Çağ'da Kırgız Kağanlığı ve ona yeni bağlanmış olan bölgeler bağ diye adlandırılan idari yönetim birimlerinden ibaretti. Yenisey'deki Kırgız yazıtlarında da *Altı bağ budunga er ertim* (altı bağ yani altı bölgeyi idare etmişim) şeklinde geçmektedir. Türkolog Tenişev'e göre söz konusu bölgesel yönetim terimi Moğol kökenli değil, doğrudan Kırgız kökenlidir. *Tumançı* (Kırgızlar'ın *Nayman* boyunun içindeki bir boy)=*Tuman, Şartık Coru (Coru)= Şarten, Otuz uul* (Kırgızlar'da İçkilik boy birliğinin kişileri Ong (Sağ) ve Sol kanat Kırgızlarına Otuz uul derlerdi)=*Oglan*. Otuz Oglan terimi Kırgızistan'daki Talas yazıtlarında da geçer. Aynı yazıtlarda *agult (Ak uul* etnonimin un eski şekli), *Kara Çor (Kara Çoro* etnonimin eski şekli) kelimeleri geçmektedir ki, bunların incelenmesi Kırgızlar'ın menşeyini araştırmada önem taşımaktadır. Urankay (Kırgızistan'daki Min Bulak köyündeki Tınımseyit boyu içindeki küçük boy) = Orangat; -t eki Moğolcada çoğulu ifade etmektedir. *Uranhay* adıyla Moğollar

günümüzdeki Tuvaları ve onlara komşu halkları adlandırdılar. “*Uranhay*” kelimesi Buryat-Moğol dillerinde “kuzeyde, soğuk yerlerde yaşayan kavimler”, “bizim dilimizi anlamayan kavimler” anlamına gelir. *Temir (Basız) = Temirt*, vs.

Yukarıda bahsettiğimiz bilimsel temelli örnekler, bu halklar arasındaki sıkı etnogenetik ve etnokültürel bağların mevcut olduğunu ispatlamaktadır. E. Tenişev, bunların dil araştırmalarına dayanarak, Sarı Ugurların içindeki boyların beşte birinin Kırgızlar olduğunu ileri sürer.

Ceset yakan Sarı Ugurlarda, Lamaizm dininin tesiri büyük olmasına rağmen, onlar eski geleneklerini de koruyabilmişlerdir. Bu çevrede huzuru seven Lama dini ile şaman dini arasında bir nevi kültürel etkileşim ve değişim-gelişim mevcuttur. Çeşitli törenler, özellikle evlenme törenleri, onlarda eskiden beri sonbahar mevsiminde yapılır. Hayvancılıkla uğraşan Sarı Ugurlarda, koyun yününün kesilmesi yaz mevsiminde gerçekleşir ve birçok insanın katılımıyla bir nevi tören (bayram) halinde gerçekleşir. Onlar ev hayvanlarından özellikle koyuna büyük önem verirler. Günlük yemekleri arasında et yemekleri ağırlıklıdır. Haşlanmış et, açılmış hamurdan yapılmış makarna ve dörtgen şeklinde hamur parçaları karıştırılarak yapılan yemekler yaygındır. *Süzbe*, *ayran* (yoğurt) diye adlandırılan süttten içecek ve yemekleri günlük hayatta da tüketirler. Bunun yanında değişik sebzelere yapılmış çeşitli salataların bulunması ise Çin yemek kültürünün etkisi olabilir. Koyun kesme yöntemleri ise Tuva ve dağlı Altaylılara benzemektedir. Koyun kaburgası, gelenek olarak en saygın misafire verilir ki, bu büyük bir saygının işaretidir. Koyunun göğüs kısmı ise büyüktür küçüğe yaşıya göre dağıtılır, bunu 1913’te Sarı Ugurlar’ın içinde bulunan S. Malov’un yaptığı gözlemlerden öğrenebiliriz. Bilindiği üzere Kırgızların İçkilik grubundaki bazı boylarda saygın misafire verilen koyunun kaburga kısmına uça denilir. Aynı adet Tuvalarda da görülür, onlar en saygın misafire uca diye adlandırılan koyunun kaburga kısmını verirler. Sarı Ugurlar’ın kıyafetlerine gelince, onların eskiden beri giyilen giyim-kuşama şekli bakımından, sembolik anlamı, özellikleri, kullanış tarzı vs. günümüze kadar aynı olarak devam etmektedir. Başlık *pörük* diye adlandırılmaktadır ki, bu başlık adı, Hakaslarda *pörük*, Kırgızlarda *börk* olarak geçer. Sarı Ugurlar’ın günlük hayatta kullandıkları kelimelerden bahsedecek olursak, *çantu* kelimesi Çince, *chan* – sarık, *tou* – baş ifade etmektedir. Çinliler, Doğu Türkistan’da yaşayan Müslümanları sarık giyenler olarak adlandırmışlardır. Tacikistan’daki Murgab bölgesinde yaşayan Kırgızlarda, bilindiği üzere, *biy tou*, *kalpa tou* diye adlandırılan boylar yaşamaktadır. Kırgızlardaki *Solto* boyunun içinde *kün tuu*, *ay tuu* genimimler (boy adlarının eski şekli) rastlanmaktadır. Burada *ay tuu* “ay baş”, ay şeklinde kabile damgası olanları ifade edebilir. Çünkü *Solto* boyu, “ay damgalı *Solto* boyu” olarak bilinir. Söz konusu boyun içinde *tata* diye adlandırılan küçük bir boy var. Bildiğimiz gibi Sarı Ugurlar günümüzde Tangutlar’a

(Tibetliler'e) tata derler. Orta Çağ'da tat kelimesi Müslümanlaşmayan Uygurlar ve İranlılar için kullanılırdı ki, bunu tarihi kaynaklar ispatlamaktadır (Mahmud Kaşgari, 1967, 252). Kırgızların *Bargı* boyunda *arık tukumu* diye adlandırılan büyük boylar birliği mevcuttur. Sarı Ugurlar'da bu kelimenin birinci anlamı "temiz", "saf", "çok güzel" olup, ikinci anlamı "Çinlilerin hükümetini kabul eden Müslüman Türkler"dir.

KAYNAKLAR

Butanaev V. Ja. Burhanizm Tjurkov Sajano-Altaja/V. Ja. Butanaev ; otv. red. I. N. Gemuev ; rec.: Ju. S. Hudjakov, V. F. Burov. - 2003.

Butanaev V. Ja. Jetnicheskaja İstoriya Hakasov XVII—XIX vv / Materialy k serii «Narody Sovetskogo Sojuza». — Moskva., 1990.

Kotwicz W. L. La langue mongole, parlè par les Ouigours Jaunes rès de Kan-tcheou. D'après les materiaux recueilles par S. E. Malov et autres voyageurs. Wilno, 1939.

Mannerheim. S. G. A Visit to the Sarõ and Shera Yögurs // Journal de la Societé Finno-Ougrienne. 1911, t. XXVII.

Malov. S.E. Jazyk zheltyh ujugurov: Slov. i grammatika. Alma-Ata, 1957.

Malov. S.E. Jazyk zheltyh ujugurov: Teksty i per. Moskva, 1967.

Potinin G. N. Tangutsko-tibetskaja okraina Kitaja i Central'naja Mongolija. Puteshestvie G. N. Potanina v 1884—1886 gg. SPb., 1893, t. I.

Tenishev. Je. R. Otchjot o poezdke k ujugoram, salaram i saryg juguram // Izvestija AN SSSR. — M., 1961. — T. 20.

Tenishev. Je. R. Jetnicheskij i rodoplemennoj sostav narodnosti jujgu // Sovetskaja jetnografija. — M.—L., 1962. — № 1.

Tenishev Je. R., Todaeva B. X. Jazyk zhjoltyh ujugurov. M., 1966.

Todaeva B. X. Izuchenie jazyka shira jugurov // Problemy altaistiki i mongolovedenija. Jelista, 1975, t. II.